
Історіографія та джерелознавство

УДК 930.1=111: 94(477)

Н.О. Лаас

ПРИРОДА ДЕВІАЦІЙ І НОНКОНФОРМІЗМУ В РАДЯНСЬКОМУ СОЦІУМІ: ТЕНДЕНЦІЇ АНГЛОМОВНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У статті охарактеризовано загальні тенденції американської та канадської історіографії щодо вивчення проблеми девіаційних проявів і нонконформізму в радянському соціумі часів пізнього сталінізму. Основну увагу звернено на різні типологічні підходи до девіацій, їх визначення та механізм дії у суспільстві.

Ключові слова: девіація, радянський соціум, західна історіографія.

У сучасній історіографії лише починається розробка соціальної історії українського соціуму, зокрема й періоду перших повоєнних років. Тим актуальнішим стоїть завдання аналізу праць зарубіжної історіографії, що стосуються радянської історії. Попри інтерес до надбань світової історичної науки період другої половини ХХ ст. в англо-американській гуманітаристиці ще не став предметом спеціальної розвідки, як невивченими залишаються й окремі соціальні проблеми. Зважаючи на відсутність попередніх досліджень з теми, автор ставить за мету визначити лише загальні тенденції американської та канадської історіографії стосовно дослідження природи девіацій та нонконформістської поведінки в радянському соціумі.

У соціологічних дослідженнях девіантну поведінку прийнято визначати як вчинок, дію людини чи групи людей, які не відповідають усталеним у даному суспільстві нормам. Саме цим визначенням ми будемо керуватися у нашому дослідженні.

Радянський соціум не був винятком і, як і в усіх інших суспільствах, у ньому постійно спостерігалися прояви девіантної поведінки. Водночас, як на нашу думку, для радянського суспільства були характерними ціла низка особливостей природи девіацій і контролю за ними.

Особливості функціонування соціальних норм радянської системи від самого початку привернули увагу західних дослідників. Остання характеристика – тотальний контроль за життям громадян – узагалі стала одним з наріжних каменів розуміння природи радянської системи загалом, лігши в основу теорії тоталітаризму. Для західних дослідників, що звикли до порівняно слабкого репресивного контролю демократичних суспільств, було надзвичайно важко зрозуміти, яким же чином люди в умовах радянського суспільства могли нормально існувати, не говорячи вже про те, щоб лояльно ставитися чи навіть з ентузіазмом підтримувати диктатуру комуністичної партії.

Наприклад, у праці р. Бауера, А. Інкелеса та К. Клухона «Як функціонує радянська система: Культурні, психологічні та соціальні теми» (1956) така тенденція досить помітна. Автори, щоб дати хоча б якимось пояснення відмінностям між радянською та американською практиками регулювання соціальної поведінки, висловили гіпотезу щодо переважання неформальних регулюючих механізмів у функціонуванні радянського суспільства: «...у Радянському Союзі різниця між офіційними правилами й нормами і тим, що фактично має місце, надзвичайно кидається ув вічі. Існування таких девіантних способів поведінки абсолютно необхідно для виживання системи» [1, р. 85].

На практиці, згідно з точкою зору дослідників, у радянському суспільстві був присутній широкий варіативний ряд девіацій, спонтанних, неформальних способів дії, які були незалежні від офіційної політики і, до певної міри, опозиційні їй. Їх поява зумовлювалася тим, що повний контроль над усім соціальним устроєм, попри намагання держави його встановити, неможливий. Водночас, установлені офіційні норми поведінки були неефективними. Наприклад, система розподілу благ не відповідала потребам суспільства, що призвело, на думку авторів, до поширення т. зв. «блату» в радянському соціумі.

Логіка вчених цілком проста і зрозуміла. Ми спробуємо відслідкувати хід їхніх міркувань, особливо з огляду на те, що така система мислення про аномальну поведінку в радянському соціумі стане домінуючою серед західних дослідників аж до середини 1990-х рр.

Отже, радянська система є повною протилежністю до західних демократичних систем. У демократичних країнах соціально нормальною вважається поведінка, яка направлена на

повагу та захист основних невідчужуваних прав громадян, як-то: право на життя, свобода слова, совісті, пересування, таємниця приватного життя тощо. Радянський тоталітарний режим, навпаки, встановив таку систему відносин, за якої порушення цих основних прав стають нормою. Відповідно, і це найголовніший висновок з цих міркувань, позанормова, девіантна поведінка громадян – це природне прагнення будь-якої людини повернути собі втрачені права, чинити опір проти насильства з боку держави над своєю особою.

Відтак, у свідомості західних науковців виник певний парадокс: девіантна поведінка радянських громадян лише злочинним радянським керівництвом могла вважатися порушенням соціального порядку, в очах же кожної нормальної (читай – не зараженої комуністичним вірусом) людини саме така поведінка відповідала нормі. Отже, девіантна поведінка радянських громадян – це нормальна поведінка поважаючої себе людини, яка має тільки вітатися та заохочуватися. Показово, що у працях, присвячених цій проблемі, термін «девіація», який несе в собі негативні конотації, вживався дуже рідко, навіть в іронічному значенні (мовляв, яким же недемократичним є цей радянський режим, що таку нормальну поведінку може таврувати як девіантну). Натомість порушення окремими громадянами встановлених державою норм найчастіше означувалося як «опір», що, відповідно, мало вже протилежне, позитивне емоційне навантаження. Опір як складних історіографічного дискурсу англо-американських досліджень, нещодавно був блискуче проаналізований Анною Криловою [2].

Звичайно, не всі абсолютно форми поведінки, що не відповідали нормам радянського суспільства, означувалися, як супротив режимові. Існування таких явищ, як вбивства, крадіжки, побутова злочинність, не ігнорувалося західними дослідниками, однак ці злочини сприймали як неминуче зло кожного суспільства, а існування їх і в СРСР лише зайвий раз доводило розбіжності між декларативними обіцянками партії і реаліями життя. Ці реалії суцільно ненормального життя і неефективної його організації змушували до побудови «неформальних регулюючих механізмів», як означили їх р. Бауер, А. Інкелес та К. Клухон. Радянське життя – це суцільна вимушена девіація.

Умовно виділимо три групи девіацій у радянському суспільстві, залежно від оцінки їх західними науковцями.

До першої групи належать дії, які й у демократичних західних суспільства оцінюються негативно (вбивство, крадіжка, зґвалтування тощо). До середини 1990-х рр. праць, які б порушували цю проблематику, маємо небагато. У переважній більшості це дослідження юридично-правового характеру, лише іноді з елементами історичного огляду [3–5].

Другу групу девіантної поведінки у радянському соціумі становили явища, які мали специфічно радянський контекст, тобто породжені неприйняттям, невизнанням офіційних норм, але які за своєю природою важко однозначно вкласти у сконструйовану західною історіографією схему природності опору режимові (наприклад, алкоголізм, релігійність, «блат», кумівство у розподілі посад і благ тощо). Зазвичай, такі дії сприймалися західними дослідниками як доказ неефективності соціальних норм радянського суспільства, що формувало у ослаблених для відкритого протесту людей ритуалістський (за р. Мертоном) тип поведінки, коли особистість погоджується дотримуватися формальної частини соціальних норм, проте не визнає їх цінності та значимості.

Врешті, до третьої групи девіацій належали дії, які, на погляд західних дослідників, цілком можна означити як супротив офіційному режимові. Звичайно, перше місце серед подібного типу дій займало дисидентство. Західна історіографія була настільки залюблена в дисидентство, адже воно нарешті цілком підтвердило укорінений стереотип сприйняття радянських реалій повсякденного життя, що цьому предметові присвячено сотні позицій наукової, науково-популярної і публіцистичної літератури, а проблематика дисидентського руху стала однією з найпопулярніших у західній радянології. Співпадіння очікувань західної інтелектуальної спільноти та закликів радянських дисидентів було настільки повним, що, як пише одна з сучасних дослідниць, у публіцистиці та академічних дослідженнях дисидентську та неофіційну літературу з СРСР сприймали як історичний документ, а дисиденти отримали право бути експертами з історичної правди [2, р. 133].

Звичайно ж, в українському радянському суспільстві зустрічалися всі три описані нами вище групи девіацій. Однак, зважаючи на ту незначну увагу, яка надавалася першим двом типам у західній історіографії загалом, нам невідомо жодного дослідження, яке б зачіпало український контекст цієї проблематики. Зовсім інша справа з девіаціями у формі опору. В українському суспільстві другої половини 1940-х – середини 1960-х рр. західні дослідники

знайшли чудові приклади активних виступів проти радянської влади – збройний опір ОУН-УПА на Західній Україні та український дисидентський рух, – дві чи не найпопулярніші українські теми, які сформували обличчя західної англомовної україніки.

На сучасному етапі розвитку англомовної історіографії, що бере початок з середини 1990-х рр., проблема девіантних форми поведінки та реакції радянської держави на порушення соціальних норм й ідеологічних приписів стала надзвичайно популярною, особливо з огляду на ті методологічні зміни, що відбулися в сучасній західній славістиці. На перший план вийшла проблема взаємовідносин держави та особистості в радянському суспільстві, передусім з точки зору останньої. Тобто дослідники меншою мірою зосереджуються на офіційних концепціях соціального устрою і більше – у площині реалізації цих концепцій у повсякденному житті. Несподівана для дослідників різноманітність соціальних і культурних практик на рівні пересічних громадян породила цілий напрям у сучасній історіографії, який вивчає т. зв. «сталінську особистість», тобто різноманітність способів і результатів формування особистості радянського типу та її стратегії поведінки на різних соціальних рівнях.

Звичайно ж, така постановка проблеми неминуче стимулювала дослідження девіантних проявів поведінки у радянському суспільстві, адже саме вони з усією очевидністю оприявнювали труднощі процесу соціалізації у радянському суспільстві та багатовекторність соціальної поведінки радянських громадян. Найбільшого розвитку, зважаючи на хронологічний період, що нас цікавить, набули дослідження про аномальні форми поведінки у часи пізнього сталінізму. Зокрема, дослідники рухалися у двох напрямках: одні вивчали власне девіантні поведінкові типи (Йохен Гелбек, Синтія Гупер, Брайан Лап'єр, Джефрі Росман, Крістін Рот-Ай, Шейла Фіцпатрік, Джуліан Фьорст та ін. [6–13]), інші – методи соціального контролю над девіаціями у радянському суспільстві (Джеймс Гейнзен, Йорам Горлізкі, Стівен Солнік, Пітер Соломон, Луїс Шелі [14–18]). Залишався у полі зору дослідників і феномен дисидентства у радянському суспільстві (Роберт Горват, Ен Комаромі [19–21]).

На жаль, методологічні зміни, що відбулися останніми роками в англомовній історіографії, мало зачепили українську тематику в її складі. З уваги дослідників практично зникла тема українського дисидентства, а порівняно нечисленні праці про ОУН-УПА та повоєнний український націоналістичний рух продовжують писатися в дусі національної парадигми без будь-яких спроб переосмислити цей рух у соціальних категоріях [22–25].

Серед досліджень початку 1990-х рр. щодо девіацій в українському радянському контексті слід згадати праці Девіда Марплза. Дослідник порушив одну з цікавих, але маловивчених проблем – існування куркульського класу в повоєнній Західній Україні. Зокрема, вивчені дослідником статистичні та інші дані підтверджують, що в реальності такого класу не існувало. Він був вигаданою штучною категорією, до якої радянська влада зараховувала всіх, хто чинив опір у ході колективізації на Західній Україні. Основні причини витворення цієї категорії лежали у площині політичної та ідеологічної кон'юнктури. Зокрема, спроби радянської влади «створити» куркульські господарства були направлені на те, щоб викликати незадоволення бідніших селян, які, можливо, більш охочіше приєднувалися б до колгоспів, а також виправдати жорстке придушення будь-яких проявів громадського спротиву. До цього накладалося також існування українського націоналістичного опору на західноукраїнських землях, що зумовлювало синонімічне використання термінів «куркуль» та «націоналіст» у радянському офіційному політичному дискурсі.

Таким чином, підсумовує автор, якими б термінами не означувалися ці соціальні групи, але для влади основною їх характеристикою була їх протидія, реальна чи вигадана, радянському режимові [26; 27, р. 97–160].

Фактично, Д. Марплз у своїх публікаціях досліджує одну з найхарактерніших рис радянського суспільства – процес «конструювання девіацій згори» на догоду конкретним політико-ідеологічним цілям. Ця характеристика, як на нашу думку, залишається однією з найменш досліджених в англомовній історіографії.

Підсумовуючи вивчення в англомовній історіографії девіацій українського суспільства другої половини 1940-х – середини 1960-х рр., слід зазначити, що, зважаючи на накладання у радянському суспільстві девіацій соціального та ідеологічного характеру, найбільш значними проявами нетипової, аномальної поведінки у цей час слід вважати український націоналістичний рух у формі діяльності УПА та дисидентський рух, якому передували культурний нонконформізм. Представники англомовної історіографії при визначенні нормальної і ненормальної поведінки керувалися більше нормами власного суспільства та

цінностями ліберального режиму, що зумовило дещо викривлене вивчення проблеми радянських девіацій. Порушення норм радянського суспільства, зокрема націоналістами та дисидентами, сприймалося, до певної міри, як спроба повернутися до ліберальних загальнодемократичних цінностей, відтак позитивні та негативні оцінки певних дій у межах радянського суспільства набували протилежного характеру відносно тих, які б у аналогічному випадку застосовувалися щодо суспільства демократичного. А саме: дії окремих громадян, спрямовані на порушення існуючого порядку, сприймалися однозначно позитивно, у якій би формі ті не відбувалися, тоді як зусилля влади зберегти існуючий нормативний простір непорушним сприймалися лише негативно. Відтак радянська особистість, здатна зазіхнути на існуючі норми, ставилася на п'єдестал, а її діяльність означувалася лише терміном «опір», що мав відверто позитивну конотацію. Спроби переосмислити феномен девіацій у радянському суспільстві і помістити їх у конкретний історичний контекст спостерігаються в англійській історіографії лише з середини 1990-х рр., однак, на жаль, українській проблематиці у них поки що не знайшлося місця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. How the Soviet system works: Cultural, psychological and social themes / eds. by R. Bauer, A. Inkeles, c. Kluckhohn. – New York: Vintage books, 1961. – 312 p.
2. Krylova A. The tenacious liberal subject in Soviet studies // *Kritika*. – 2000. – Vol. 1, no. 1. – P. 119–146.
3. Osborn R. Crime and the environment: The new Soviet debate // *Slavic Review*. – 1968. – Vol. 27. – № 3. – P. 395–410.
4. Juviler P. Crime and its study // *Soviet politics and society in the 1970s* / eds. by H. Morton, R. Tökés. – New York, London: Free Press, Macmillan, 1974. – P. 200–238.
5. Shelley L. Crime and delinquency in the Soviet Union // *Contemporary Soviet society: Sociological perspectives* / eds. by J. Pankhurst, M. Sacks. – New York: Frederick A. Praeger, 1980. – P. 208–226.
6. Alexopoulos G. Amnesty 1945: The revolving door of Stalin's Gulag // *Slavic Review*. – 2005. – Vol. 64, no. 2. – P. 274–306.
7. Barnes S. «In a manner befitting Soviet citizens»: an uprising in the post-Stalin Gulag // *Slavic review*. – 2005. – Vol. 64, no. 4. – P. 823–850.
8. Fitzpatrick Sh., Gellately R. Introduction to the practices of denunciation in modern European history // *Journal of Modern History*. – 1996. – Vol. 68, no. 4. – P. 747–767.
9. Fitzpatrick Sh. Social parasites: How trams, idle youth and busy entrepreneurs impeded the Soviet march to Communism // *Cahiers du monde russe*. – 2006. – An. 47, no. 1/2. – P. 377–408.
10. Heinzen J. The art and the bribe: Corruption and everyday practice in the late Stalinist USSR // *Slavic Review*. – 2007. – Vol. 66, no. 3. – P. 389–412.
11. Lapierre B. Making hooliganism on a mass-scale: The campaign against petty hooliganism in the Soviet Union, 1956–1964 // *Cahier du monde russe*. – 2006. – An. 47, no. 1/2. – P. 349–375.
12. Roth-Ey K. «Loose girls» on the loose? Sex, propaganda and the 1957 youth festival // *Women in the Khrushchev era* / eds. by M. Ilic, S. E. Reid, L. Attwood. – New York: Palgrave, Macmillan, 2004. – P. 75–95.
13. Fürst J. Between salvation and liquidation: Homeless and vagrant children and the reconstruction of Soviet society // *Slavonic and East European Review*. – 2008. – Vol. 86. – № 2. – P. 232–258.
14. Gorlizki Y. Policing post-Stalin society. The militia and public order under Khrushchev // *Cahiers du monde russe*. – 2003. – An. 44, no. 2/3. – P. 465–480.
15. Heinzen J. Informers and the state under late Stalinism: Informant networks and crimes against «Socialist property», 1940–53 // *Kritika*. – 2007. – Vol. 8, no. 4. – P. 789–815.
16. Shelley L. Policing Soviet society: The evolution of state control. – London, New York: Routledge, 1996. – 269 p.
17. Solnick S. Stealing the state: Control and collapse in Soviet institutions. – 2nd ed. – Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 1999. – 337 p.
18. Соломон П. Советская юстиция при Сталине. – М.: РОССПЭН, 1998. – 464 с.
19. Horvath R. The legacy of Soviet dissent: dissidents, democratization and radical nationalism in Russia. – New York: RoutledgeCurzon, 2005. – 293 p.
20. Komaromi A. The material experience of Soviet samizdat // *Slavic Review*. – 2004. – Vol. 63, no. 3. – P. 597–618.
21. Komaromi A. The unofficial field of late Soviet culture // *Slavic Review*. – 2007. – Vol. 66, no. 4. – P. 605–629.
22. Burds J. The early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944–1948. – Pittsburgh: Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, No. 1505, 2001. – 67 p.

23. Chumachenko V. [Review of] Taras Hunczak and Dmytro Shtohryn (editors), *Ukraine: The challenges of World War II*, Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford: University Press of America, Inc., 2003, 430 p. // *The Ukrainian Quarterly*. – 2004. – Vol. 50, no. 3–4. – P. 331–332.
24. Romerstein H. Divide and conquer: The KGB disinformation campaign against Ukrainians and Jews // *The Ukrainian Quarterly*. – 2002. – Vol. 48, no. 4. – P. 349–360.
25. Marples D. Stepan Bandera: The resurrection of a Ukrainian national hero // *Europe-Asia Studies*. – 2006. – Vol. 58, no. 4. – P. 555–566.
26. Marples D. The kulak in Post-War USSR: The West Ukrainian example // *Soviet Studies*. – 1984. – Vol. 36, no. 4. – P. 560–570.
27. Marples D. *Stalinism in Ukraine in the 1940s*. – New York: St. Martin's Press, 1992. – 228 p.

Лаас Н.А. ПРИРОДА ДЕВИАЦИЙ И НОНКОНФОРМИЗМА В СОВЕТСКОМ СОЦИУМЕ: ТЕНДЕНЦИИ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX в.

В статье дана характеристика общих тенденций американской и канадской историографии относительно изучения проблемы девиантных проявлений и нонконформизма в советском социуме периода позднего сталинизма. Основное внимание уделяется разным типологическим подходам к девиациям, их определению и механизмам функционирования в обществе.

Ключевые слова: девиация, советский социум, западная историография.

Laas N.O. NATURE OF DEVIATIONS AND NONCONFORMITY IN SOVIET SOCIETY: TRENDS OF ENGLISH-SPEAKING HISTORIOGRAPHY IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY.

In the article the general tendencies of American and Canadian historiography on studying the deviant activity and nonconformity in the late Stalinist society are characterized. The main attention is given to the different typological approaches to deviations, definitions of these acts and the device of functioning in the society.

Keywords: deviation, Soviet society, Western historiography.

УДК, 930.2

О.І. Бонь

ОСОБЛИВОСТІ АРХІВНОЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДІЯЧІВ ГУМАНІТАРНОЇ НАУКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1920-1930 рр.

У статті характеризуються документальні матеріали архівосховищ Києва, що дають можливість дослідити життя і діяльність українських вчених-гуманітаріїв 1920 – 1930-х рр. Показано поділ цих джерел на групи.

Ключові слова: гуманітарні науки, джерельна база, архівні фонди, інтелігенція, наукові установи.

Українська культура, зокрема гуманітарні науки, у 1920-1930-ті рр. розвивалась у складних і суперечливих умовах. Процеси українізації, ініційовані владою, мали цілком вкорінення більшовицької ідеології та направлення розвитку української гуманітарних наук у потрібне русло. Цьому мало сприяти формування нових організаційних наукових структур. Окремо йшов також інший процес. Українська національна революція та змагання за збереження української державності збурили в українському суспільстві потужні процеси культурного відродження, яке почалося ще у XIX ст. Ось чому науковці ставили перед собою цілі розбудови наукових, мистецьких та інших структур. Водночас згаданий процес вступив у суперечність з політикою держави на ідеологічну уніфікацію та встановлення абсолютного контролю гуманітарних наук. Все це у кінцевому підсумку привело не тільки до загибелі багатьох вчених, цілих наукових шкіл, а і перетворення гуманітарної науки на інструмент ідеологізації суспільства на довгі десятиліття.

Так постала значна наукова проблема – відносини влади і науки в усіх їх проявах, яка є на вістрі уваги і переосмислення українських, і не тільки, істориків вже понад двадцять останніх років. Дослідження «радянської» української гуманітарної науки в 20-30-х рр. XX ст.